

ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԱԼՈՅԱՆ. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 1999, 539 էջ:

Պատմական խոշոր իրադարձությունները, այդ թվում և ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, վերջիններիս վերելքներն ու վայրէջքները, հաղթանակների ու պարտությունների պատմությունները միշտ էլ սերունդների համար արդիական խորհուրդ են ունեցել, քանզի պատմական գործընթացները, անկախ դրանք Հերոսական են, թե ողբերգական, ժամանակի Հոլոկոսթում դարձել են ժողովուրդներին ուղեկցող մշտամնա Հիշողություններ: Բայց լինում են ժամանակներ, երբ պատմությունն այնքան է մերձենում հրապարակագրությանը, որ երբեմն հավասարվում է նրան, և պատմաբանը, քաղաքական սլատեհապաշտական զմայլանքի մեջ, հրապարակախոսի կրքոտությունը, պատմական շատ կարևոր ու էական գործոններ հաճախ անտեսում է: Սակայն դրանք հարատև չեն լինում: Գալիս են համեմատաբար բարենպաստ ժամանակներ, երբ Հնարավորություններ են ստեղծվում վերաարժարձելու և խորացնելու երբեմնի բարձրացված հարցերը: Նոր իրադրություն պայմաններում խոհեմ ու սթափ հայացքը պատմաբանին տանում է ուրիշ մի ուղի-տանալ, որ հասարակական կյանքի այլևայլ բնագավառներում ներդրած իր բացասական կողմերով հանդերձ, մեր պատմադրության համար այդպիսի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին 1980-ական թվականների վերջերին, երբ հասարակական-քաղաքական կյանքի, այսպես կոչված, «լիբերալացման» նոր ժամանակները պատմադրությանը առաջադրեցին ոչ միայն նոր թեմաներ, այլև բացվեցին որոշ արգելված գոտիներ, վերանայվեցին բնորոշումներ: Սակայն, ցավոք, մերձավոր անցյալում, հիմնականում կենտրոնի մեղքով, տեղ գտած «թերություններին» քննադատությանը շուտով հետևեց «պրովինցիալ» բար-

դությունների և հակասությունների խորքը թափանցելու դիվետանտական հանդուգն ձգտումը: Բանն այնտեղ հասավ, որ ազատագրական շարժումների բազում կարևոր հարցեր ընթացք և «լուծում» էին ստանում ամենաբուռն ու սանձարձակ ամբոխավարություններ: Բնական է, որ նման անիշխանություն պայմաններում պատմության այն մշակները միայն կարող էին բավարարել դիտական պատմականության և համազգային շահից բխող առաջընթացի պահանջարկները, ովքեր դավանազուրկ չէին, ովքեր ունեին դիտական հայեցակետ, ովքեր ի վիճակի էին սթափ հայացքով դիտարկելու «արգելված գոտիները», պատմության «սև» ու «սպիտակ» բծերը:

Ահա, ժամանակի հեղհեղուկ ընդդիմությունն ընդդեմ հրամայականի ոգով է գրված ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.» արժեքավոր մենագրությունը, որը պատմական փաստաթղթերի և մտքի կուռ տրամաբանության մի յուրօրինակ համաձուլվածք է: Մենագրությունը պատմության ոգուն հարազատ աղբյուրագիտական իր բազայով, հատկապես արխիվային նյութի օգտագործման չափաբաժնով վերջին կես դարում ստեղծված լավագույն պատմագիտական ուսումնասիրություններից է՝ գերծ գաղափարաքաղաքական որևէ կողմնակալությունից, ամեն կարգի նեղմիտ կուսակցական շահախնդրություններից:

Մենագրությունը բաղկացած է երկու դրքից: Առաջինը (ձեռագիր) ընդգրկում է XVI դարից մինչև 1917 թվականն ընկած ավելի քան 300-ամյա մի պատմաչրջան, երբ Հայաստանը բաժանվեց Արևելքի երկու բռնապետությունների սուլթանական Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի միջև, և ծայր առան հայ ժողովրդի ազատադրական շարժումները երկատված հայրենիքի վերամիավորման և հայկական

անկախ պետականության վերաստեղծման համար: Սակայն հաշվի առնելով 1917-1923 թթ. պատմության լուսաբանման արգիականությունն ու հրատապությունը, հեղինակը նախընտրել է սկզբում հրապարակել մենագրության երկրորդ գիրքը: Այս հատորի խիստ արգիականությունը հեղինակը հիմնավորում է «Ընթերցողին» խորագրով խոսքում, մասնավորապես շեշտադրելով «Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման և անկման, դաշնակից տերությունների, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից Արևմտյան Հայաստանի անկախության միջազգային ճանաչման և ապա ուրացման պատճառների գիտական քննությունն այսօր դարձել է խիստ արգիական, քանի որ Հայաստանն իր անկախության հռչակումից հետո կրկին հայտնվել է մեծ տերությունների քաղաքականության ոլորտում: Թե ինչպիսին է եղել մեծ տերությունների քաղաքականությունը Հայաստանի և Հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայում շարունակվող Հայերի ցեղասպանության պայմաններում, երբ Հայ դատի խնդիրը կրկին միջազգային դիվանագիտության ատյանների քննարկման առարկա էր, զուտ պատմագիտական հետաքրքրություն ներկայացնող հարց էր: Այն այսօր գործնական նկատմաների խնդիր է...» (էջ 5):

Հայաստանի նկատմամբ մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունը դնահատելիս ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը հիմք է բերում փաստաթղթերի տասնյակ հատորներ կազմող այն ժողովածուները, որոնք պաշտոնապես հրապարակվել են Անտանտի երկրներում և որոնցում արտացոլված է նրանց հատկապես Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի վարած արտաքին քաղաքականությունը: Այս առումով հեղինակը կարևորել է նաև ԱՄՆ-ի կոնգրեսի մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող նյութերը, որոնք օգնում են հասկանալու Հայկական հարցի նկատմամբ ոչ միայն Միացյալ Նահանգների, այլև մյուս մեծ տերությունների քաղաքականությունը: Գրքի ստեղծման համար, որպես լրացուցիչ աղբյուր, հեղինակն օգտագործել է օտարազգի պատմաբանների այն աշխատությունները, որոնցում լուսաբանվել է

Հայկական հարցի նկատմամբ ձևավորված հասարակական կարծիքը տարբեր երկրներում:

Հայկական հարցի պատմական միջավայրը լիովին պատկերացնելու և Հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական անցքերի շուրջ մեծ տերությունների բախումների քաղաքական իմաստը պարզաբանելու նկատառումներով հեղինակը անհրաժեշտաբար վերլուծել է ոչ միայն Թուրքական իշխանությունների վարած հայահալած քաղաքականությունը և մերկացրել Թուրքական պատմագրության կեղծիքները, այլև անդրադարձել է Հայկական հարցին առնչվող միջազգային դիվանագիտության կարևորագույն իրադարձություններին, ինչպես նաև Հայ-արևմտաեվրոպական ու Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների նախընթաց պատմությանը:

Պատմական իրադարձությունների մեկնաբանումներին ստուգություն են հաղորդել արխիվային այն բազում նոր փաստաթղթերը, որոնք, վերջին տարիներին, գրախոսվող մենագրության հեղինակը հայտնաբերել է Մոսկվայի, Լոնդոնի և Վաշինգտոնի արխիվներում: Փաստաթղթերի համադրումը և դրանց գիտական շրջանառության մեջ դնելը անխուսափելի են դարձրել պատմագիտական դրականության մեջ տեղ գտած մի շարք հարցադրումների վերագնահատումը: Հեղինակը իրավացիորեն վերաբանաձևում է տասնյակ տարիներ գրքից գիրք փոխադրվող Հայկական հարցի լուծման խորհրդային բանաձևը, գրելով, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո ասիական Թուրքիայի վերաբաժանման վերաբերյալ Անտանտի տերությունների միջև 1916 թ. ձեռք բերված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը Ռուսաստանի համար կորցրեց իր ուժը: Վտանգվեց Ռուսաստանի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի տիրապետության տակից դուրս բերելու հայերի ակնկալությունը (տե՛ս էջ 17): Գրքում, սկզբից մինչև վերջ, անց է կացվում այն օբյեկտիվ, իրական (որպես արդյունք) հայեցակետը, որ Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ծնունդ առավ մի իշխանություն, որի վարած արտաքին քաղաքա-

կանության գաղափարականացված մարտավարությունն ու ռազմավարությունը Հայկական Հարցի լուծման ընթացքը տարան մի ուղիով, որին չկարողացավ հասու լինել և ի շահ ազգի օգտագործել ինչպես Հայ բուրժուական, այնպես էլ բոլշևիկյան Հայ նորեղուկ քաղաքական միտքն ու գիվանագիտությունը: Խորհրդային Ռուսաստանը Հայկական Հարցը փաստորեն «հանեց» հին փակուղուց և 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ի «Թուրքահայաստանի մասին» իր գեկրետով մտցրեց մի նոր փակուղի, որից հետագայում շահեց միայն նույն Ռուսաստանի ու եվրոպական տերությունների հովանավորությունը, օգնությունը և թողտվությունը վայելող քեմալական Թուրքիան:

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի գրքի գիտական և արդիական նշանակությունը բացահայտված է նրա 23 գլուխներում, որոնց տարողունակ բովանդակության ընկալումը բանիմաց ընթերցողի համար ակնբարձ է դառնում նույնիսկ խորագրերից: «Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը», «Փորձությունների առաջին տարին»: Մեծ տերությունների քաղաքականությունը Հայաստանում», «Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունների սրումը Լարաբազի, Նախիջևանի և Ջանգեզուրի հարցում»: Դաշնակից տերությունների գիրքորոշումը», «Հայ դատը Փարիզի խորհրդաժողովում»: Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը: Ներքին երկպառակություններ: Միջազգային քաղաքական նոր իրադարձություններ», «Հայ դատին սպառնացող նոր վտանգը: Քեմալական Թուրքիայի ագրեսիվ նկրտումները: Խորհրդային Ռուսաստանի և դաշնակից տերությունների դիրքորոշումը», «Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ակտիվացումը Անդրկովկասում: Անտանտի տերությունների ընդդիմադիր քայլերը: Իրավիճակի բարդացումը Հայաստանում», «Արևմտյան Հայաստանը Թուրքական կայսրությունից ամբողջությամբ անջատելու և Հայաստանի մանդատը որևէ մեծ տերության հանձնելու խնդիրը դաշնակից տերությունների ծրագրերում», «Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի բանակցությունները 1920

թվականի ամռանը: Ռուս-թուրքական պայմանագրի օգոստոսի 24-ի նախագիծը», «Սևրի պայմանագիրը: Մեծ տերությունների խարդավանքները», «Թուրքական ագրեսիան Հայաստանում», «Հայ-ռուսական հաշտության պայմանագրի 1920 թվականի հոկտեմբերի 28-ի նախագիծը: Դաշնակից տերությունների տագնապը: Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերջին օրերը», «1921 թվականի մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը»:— ահա այս և բազում այլ հարցեր ու հիմնահարցեր, պատմական վճռորոշ, ճակատագրական դեպքեր և իրադարձություններ ընդգրկող 1917-1923 թթ. մեծ շրջադարձերի հենքի վրա ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը ստեղծել է համազգային շահի գաղափարաբանությամբ և հայեցակետով միասնական մի մնայուն աշխատություն, որի բոլոր բաղադրամասերը և իր տեսակի մեջ եզակի «Պատասխանատվության արձանագրում» խորագրով վերջաբանը գիտական ծրագրավորված-համակարգված հետևողականությամբ լուսաբանում է ժամանակաշրջանի պատմաքաղաքական հակասական միջավայրում տեղի ունեցած դիվանագիտական պայքարի խառն ու խրթին միջավայրը, որտեղ Արևմուտքի տերությունները (տարաբախտաբար նաև նրանց նախկին դաշնակից ցարական Ռուսաստանի ժառանգորդ Խորհրդային Ռուսաստանը) իրենց շահերի համար զոհում էին կրտսեր դաշնակցին հայ ժողովրդին ընդհանրապես և նրա պետականությունը մասնավորապես: Չափազանց շատ համարվեց նույնիսկ «Հայկական օջախ» ստեղծումը, քանզի Հայկական Հարցի լուծման և «Հայկական օջախ» ստեղծման միջազգային ժողովներում միշտ էլ դերակատարները նույն դաշնակից տերություններն էին ու Թուրքիան (տե՛ս էջ 489): Եվ ցավալին այն է, գրքի վերջում գրում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, որ «Դաշնակից տերություններից և ոչ մեկը առ այսօր կամք չի դրսևորել նաև տեր կանգնելու հայերին տված խոստումներին, ինչը միջազգային իրավունքի պրակտիկայում նախագեղ կարող էր հանդիսանալ պետականորեն արված Հայտարարությունների համար գոնե բարոյական

պատասխանատվություն կրելուն» (էջ 496-497):

Դաշնակից տերությունների հանցավոր քաղաքականությունը Հայկական Հարցում հանգեցրեց Թուրքիայի շահերի բացահայտ պաշտպանությանը: Ավելին: Անտանտի տերությունների 1922 թ. մարտին Փարիզում կայացած խորհրդաժողովը ճանաչեց Թուրքիայի սուլթանությունը նրա փաստական տիրապետության սահմաններում: Հեղինակը դա տապանաբար է համարում Հայկական Հարցի համար, մի բացահայտ մատնություն է դավաճանություն, որն ավարտի հասցրեց Հայ ժողովրդի և Հայաստանի նկատմամբ մեծ տերությունների տասնյակ տարիներ վարած քաղաքականությունը (տե՛ս էջ 490-493):

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը Հայկական Հարցի ճախորդության պատճառները միայն արտաքին աշխարհում չի որոնում: Նա գրքի տասնյակ էջերում ցույց է տվել նաև մեր ճախորդությունների «ներքին պատճառները, որոնցից սերունդները

դասեր պետք է քաղեն» (տե՛ս էջ 33-85, 108-110, 366-386):

Ամփոփենք: Ակադեմիկոս Գալոյան Գալոյանի «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.» աշխատությունը ուշագրավ է ոչ միայն արխիվային հսկայածավալ նյութերի ընդգրկմամբ, գրված՝ փաստերի տրամաբանության լեզվով, այլև նրանով, որ դիտական պատմականության և համազգային շահի բարձրակետերից արված են եզրակացություններ, որոնք ունեն քաղաքական, դործնական-արդիական նշանակություն: Համոզված ենք, որ մենագրությունը շատ մեծ հետաքրքրություն առաջ կբերի ինչպես պատմաբանների, այնպես էլ դիվանագետների, քաղաքագետների, և, ընդհանրապես, քաղաքական Հայագիտության հետաքրքրվող մտավորականության միջավայրում:

ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ